

Svatava Urbanová a kol.

SEDM KLÍČŮ
K OTEVŘENÍ LITERATURY PRO DĚTI
A MLÁDEŽ 90. LET XX. STOLETÍ

(Reflexe české tvorby a recepce)

Sedm klíčů k otevření literatury pro děti a mládež 90. let XX. století

(Reflexe české tvorby a recepce)

Chceme-li pojmenovat některé znaky literatury pro děti a mládež v českém literárním a kulturním kontextu posledního desetiletí 20. století, dostáváme se do složité situace. Nepřeberné množství vydávaných knih pro děti se vyznačuje různorodou kvalitou, která znesnadňuje orientaci, což způsobuje, že celá oblast se buď odsouvá na okraj literárně-vědného a literárněkritického zájmu, nebo směřuje k populární a masmediální kultuře zahrnující film, televizi, počítačové a videové hry, komiksově seriály nebo k tzv. estetizovanému pragmatismu, který je v tomto desetiletí příznačný a zahrnuje širokou škálu různých publikací. Přistoupíme-li ke sledování literatury pro děti a mládež bez předpoklady a s ohledem na některé novější pohyby, k nimž dochází, přihlídneme-li více k umělecké tvorbě, vynoří se před námi řada otázek, jejichž odpovědi mohou zatím spočívat spíše v rovině interpretační, analytické nebo v podobě úvah a předpokladů. Odpovědi na řadu otázek přinesou teprve následující léta, která poodhalí zákonitosti vztahů utvářejících se mezi očekáváním generace nejmladších vnímatelů i dospělých čtenářů v roli zprostředkovatelů.

Problém zpracování a zvládnutí obsáhlého „materiálu“ není totiž jen záležitostí vnější, mimotextovou, nesouvisí pouze s nadprodukcí, která zasahuje nakladatele a autory a projevuje se expanzí edic, velkým počtem autorů a titulů, celkovým zrychlením výrobních lhůt a distribucí (tiskne se ve velkých nákladech v nadnárodních společnostech v různých jazykových mutacích), ale stává se také, vlivem všeobecně převládající vizualizace kultury, záležitostí proměněných vztahů mezi slovem a obrazem, projevuje se doménou převážně výtvarně pojatých knižních forem tvorby pro nejmenší recipienty, proměnou vnitřní strukturace textů a pozice

autorů. Vzhledem ke kvalitativní rozmanitosti velmi rozsáhlé tvorby si ani nemůžeme klást za úkol zachytit vývoj vyčerpávajícím přehledem vydávaných publikací. Spíše jen naznačíme některé proměny a jevy, které v 90. letech můžeme v dané oblasti pozorovat.

Až do poloviny 90. let se zdálo, že autoři starší a střední generace budou pouze pokračovat v duchu tvorby předcházejících desetiletí, přičemž to nejkvalitnější budou představovat návraty: k tematickým okruhům známým od šedesátých let, k žánrové konvenci a k estetickým postupům založeným na herním nebo mimetickém principu. V původní české tvorbě z počátku posledního desetiletí 20. století nezaznamenáváme výrazné proměny vnitřního světa dětí a dospívajících, pokusy reagovat na aktuální dobové problémy mají spíše vnějškový nebo tematizovaný ráz.

K tvorbě a recepci literatury pro děti a mládež v českém kontextu je vlastně možno zaujmout několik postojů. Můžeme si všimnout mimoliterárních okolností a konstatovat, že knižní pulty zaplavily reedice a brak. Můžeme si všimnout více ediční praxe, aspektu edičních přístupů a do knižní produkce zahrnout jak literární útvary (beletristické a umělecko-naučné texty), tak neliterární beztextové typy, v nichž je text přítomen pouze potenciálně a v nichž se slovesná rovina realizuje variabilně jako metatext prostřednictvím verbálního projevu dítěte či dospělého interpreta ve funkci interkomunikačního činitele. Pak druh a žánr knihy určujeme rozsahem a vzájemným poměrem mezi textem a obrazem v díle s přihlédnutím k jeho komunikačnímu rozměru (tedy interpretaci či reinterpetaci), jako pomocné třídící hledisko žánrově-typové klasifikace užíváme významově-výrazové odstínění výpovědi s převahou kognitivnosti (umělecko-naučná literatura pro nejmenší) nebo zážitkovosti (beletristické žánry). Dosud přetrvávající rozčlenění a především předurčenost obrazové-textového typu knih recipientům v určitém věkovém rozmezí se však tendenci k maximální vizualizaci v 90. letech rozmývá. Přesahy ke starším čtenářům netvoří jen simplifikující digesty, které zneužívají aktivní formu bilderbuchu, ale také mimořádná, recepčně prostupná díla.

Upustíme-li od nostalgických vzpomínek na ustálený, téměř institucionalizovaný „exkluzivní model“ poválečné české literatury pro děti a mládež, na ustálenou poetiku i axiologickou úroveň předcházejících etap,

brzy zjistíme, že někteří autoři v 90. letech pouze alternují, varíjí nebo adaptují již známý text. Mnozí zmnožují svou starší tvorbu, nejsou s to proměnit osvědčené postupy (např. formu vyprávění, formu říkanky), potýkají se s libivou nabídkou trhu a přistupují na hybridizaci a redundanci vlastního díla nebo staví knižní typ do blízkosti ústní slovesnosti. Někteří autoři se profesionalizují, píší na zakázku a upouštějí od „exkluzivních estetických modelů tvorby pro děti a mládež“ nebo se dobrovolně přiklání k produkci užitkové literatury nebo literatury „zvláštních funkcí“, jakými jsou čítanky, slabikáře. V těchto textech se mísí didaktický a zábavný princip, stimuluje se čtenářská recepce a počítá se jak s tzv. užitkovostí, tak se zážitkovostí. Vzniklé literární antologie v podobě čítanek mnohdy uplatňují prvky tvořivé dramatiky a kladou důraz na herní principy, jindy se počítá s originalitou a tvůrčí invencí, avšak mnohé z nich jsou poskládány tak, že vzbuzují zdání něčeho víceméně nahodilého nebo vytvořeného se záměrem, aby dodatečně vznikl celistvý obraz. Autoři tvoří umělecké texty jako doplněk pro výuku nebo slouží masmediálnímu použití, které je podpořeno reklamou, televizním pořadem či relací. Jedná se v nejednom případě o účelovou produkci založenou na jednoduché interaktivnosti a sériovosti v různých formách a podobách. Nelze vlastně ani dopředu počítat s tím, že čtenáře zajímá autor jako tvůrčí subjekt, protože jde o zjednodušenou nebo účelovou komunikaci.

V 90. letech se ovšem objevily také pozoruhodné práce, v nichž se autoři prosadili umělecky, vznikly knihy, v nichž se rozmyšlejí hranice věkového určení, striktního žánrového a tematického vymezení. Nevystačíme v nich ani s kategoriemi dětský čtenář a raději se zmiňujeme o příjemci. Tradiční pojmání čtení jako interakce mezi textem a čtenářem a proces čtení jako osvojení si uměleckého díla v nich počítá s textovým vzpomínáním a očekáváním (s retencí a protencí). V tomto desetiletí se některé vžití postupy a žánrová vymezení určená věkovostí mísí, přeskupují, dochází k transformacím nebo imitacím textů, které proměňují svou funkci, vznikají příběhy, v nichž koexistují mytologické, fantastické, iniciační a utopické prvky s postupy noeticko-narativními apod. Jako kdyby se zkracoval úsek mezi dětstvím a dospíváním, dospíváním a dospělostí, což se zrcadlí v rovině zážitkově-informativní, v proměnách hry, která

nabývá na podobě zápasu, se strukturálním a funkčním posunem v oblasti literatury faktu. Nevystačíme s konstatováním, že se jedná o interakčnost mezi textem a čtenářem, založenou na aktu čtení. Místy se sice zdá, že umělecké texty pro děti jsou v komunikaci s dětmi vytlačovány, chybí v nich metaforická imaginativnost, převládá vizuální sdělení příběhů, texty rutinérsky imitující nebo kombinující folklor, že redukované struktury zcela nebo částečně potlačují hlubší významy, oslabují zážitkovost a intelektuálnost a dopředu se dere insitní amatérismus. Podléhání komerční atraktivnosti, masmediálnímu vlivům, životnímu stylu s klipovostí, zábavností a oddechovostí¹ je však jen jednou stranou mince.

Dominantním se v literatuře pro děti a mládež 90. let stal příběh. Ten je vyprávěn v široké škále žárových typů, vyjadřuje zejména napětí mezi přítomností a minulostí, které se vztahuje k současnosti. Někdy je příběh vyprávěn v podobě hrdinské pohádky, jindy pověrečné pohádky a pověsti, mýtu, legendy, příběhu o příběhu, se zápisníkovou formou nebo v podobě diskurzu. V literatuře pro děti 90. let existuje pohádka ve všech možných variantách a modifikacích. Příběhy jsou v nich umocňovány básnickým obrazem i slovem, mají podobu tradiční, imitující lidovou pohádku, mytologizující, ale také hravě ludickou a ironicko-parodizační.

Přihlížíme-li k vývoji dítěte z hlediska ontogenetického a psychosociálního, vidíme, že v předškolním věku vnímá dětský recipient slovesný text auditivně, prostřednictvím živého nebo reprodukováného čtení dospělými, dále vizuálně, zrakovou formou, s převahou recepce grafické podoby knihy, v její výtvarné a ilustrační podobě. Teprve ve čtenářské fázi se komunikační situace proměňuje a modifikuje poměr mezi auditivní a vizuálně-auditivní složkou. Doba zprostředkované komunikace s textem končí a nastává přímá komunikace s literárním dílem. Tady dochází

¹ Blíže ŽILKOVÁ, M. *Dieťa v kontexte postmodernity*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 1999. Dále ve studii *Literatúra pre deti a mládež z aspektu jej funkcií*. In *Zlatý máj*. O dětské literatuře a umění. Praha, česká sekce IBBY, 2000, s. 26–31. V této studii např. věnuje pozornost změnám nosičů i změnám v interakcích. V počítačově zpracovaném příběhu se mohou děti rozhodnout, kterou cestou se má příběh ubírat, pracují s pohyblivým obrazem, který zdánlivě mění pasivního vnímatele v aktivního. Jedná se však spíše o modifikaci téhož.

ke skloubení díla jako uměleckého znaku a jeho recepce, dochází k vědomým návratům k tomu, co již dítě slyšelo zprostředkovaně, co se mnohdy nazývá tradičním (klasickým), co má charakter univerzální (nadčasový). Pro 90. léta je však příznačná vizualizace a medializace života, která vede k tomu, že se násobí vliv auditivních a vizuálních vjemů a děti se prostřednictvím zvuku (zvukové nahrávky), obrazu a pomocí moderních informačních technologií setkávají s určitými příběhy dříve, než jsme předpokládali, v napínavější, atraktivnější, zábavnější formě. Jejich účinek je různý. Někdy se tak děje s vědomím, že v recepci vznikají mnohá „prázdná místa“ (Iser), která vnímatel není schopen vyplnit, protože postrádá předcházející literární a uměleckou zkušenost. Tady by se dalo namítnout, že celý vývoj literatury je problematický ve vztahu k různým typům příběhů a k různosti v poučení čtenářů. Dále se bere na vědomí prolínání uměleckých a komerčních prvků, které vedou vnímatele k opakovaným, na soustředění méně náročným návratům.

V 90. letech se stáváme svědky nových procesů. Některé příběhy vstupují v obecnou známost spíše prostřednictvím jiných než knižních forem, knihy se vzdalují vžitým představám o umělecké kvalitě textu, a tak, jak se rozvolňuje estetická hodnota děl, mění se také pojetí funkce. Tento jev se odráží v utváření literárního vědomí, které nemusí mít očekávanou akceleraci směrem k porozumění a chápání literárního díla. Současně zaznamenáváme setrvačné tendence, znásobené výskytem konvenčních nebo stereotypních postupů, které se nejen opakují, ale přímo zmnožují. Ve své produktivní fázi téměř postrádají autorský subjekt. Situace je obtížně pojmenovatelná, protože se vedle sebe uplatňují postupy tradiční, variované, nebo takové, jež vykazují znaky subverze, ovšem aniž by o ně autoři usilovali.

V našem výkladu budeme reflektovat několik okruhů problémů, které jsou součástí českého literárního a kulturního kontextu spjatého s tvorbou a recepcí literatury pro mládež v posledním desetiletí, budeme pracovat s určitou vědomě vybranou množinou děl převážně české provenience, přitom nebudeme směřovat ani k sumarizování a bilancování, ani ke kriticko-analytické reflexi a generalizaci. Nejde nám o dílčí kapitoly vztahované ke konstruktu literárních dějin, ale o zachycení některých příznačných rysů, které jsou z hlediska tvorby a recepce literatury pro děti

a mládež v 90. letech nápadné a vypovídají o posunu v tvorbě pro děti. Spíše než o hodnocení se jedná o průniky. Vedle sebe stojí díla autorů různých generací, různých tvůrčích zkušeností, dokonce rozdílných národností, aniž by se sestavovala nějaká vývojová nebo hierarchická řada a činil se nárok na úplnost.

Psaní a vydávání knih pro děti se v 90. letech stalo téměř masovou záležitostí, někteří autoři se pouze zjevili a pak navždy zmizeli, jiní podlehli tržnímu kouzlu a kvantifikovali svou tvorbu do několika desítek titulů. Za jeden rok vyprodukovali více publikací než celé generace předchůdců. V 90. letech lze jen obtížně sledovat celkovou produkci. Jestliže jsme přesto podstoupili složitou cestu rekonstrukce a přikládáme výběrovou bibliografii děl českých autorů, kteří v 90. letech vydávali své knihy, činíme tak proto, že se v tomto období situace značně zkomplikovala a neexistuje hotová nebo úplná databáze vydaných dětských knih a jejich kritická recepce. Fondy knihoven jednotlivých knihovnických oddělení se různí podle distribučních sítí a nákupních omezení. V každém regionu je možné najít jiné tituly. Při pozornějším čtení bibliografických záznamů jsme navíc s to vysledovat frekvenci autorů, z názvů knih, edičních řad a nakladatelství, můžeme dospět k představě žánrů i hodnotového pozadí produkce. Z bibliografických záznamů vybraných titulů, které jsou přece jen významnější, se vlastně nepřímo poskládá pestrá, přitom jednoduchá mozaika vypovídající o profilu literatury pro děti a mládež v 90. letech. Mohou se stát zdrojem k dalším studiím, mohou posloužit studentům, učitelům a knihovníkům. Připouštíme, že některé hodnotné knihy nemusí být evidovány, protože jsme o nich prostě nevěděli. Děje se tak zvláště do roku 1996. Zdá se, že od poloviny devadesátých let se nakladatelství vyprofilovala a celkově se od nahodilosti přecházelo ke koncepčnosti, kolem nakladatelství se vytvořily okruhy kmenových autorů.

Do našeho výkladu bychom rovněž mohli zahrnout výčty děl, která vyšla jako opožděná vydání dříve zakazovaných autorů, reedice starší produkce, překlady, výběry, čítanky, které mají ráz literárních antologií, encyklopedie, regionální pověsti, které vyšly v malých nákladech apod., avšak tím bychom se dostali k evidování mnoha údajů a elementů, které mohou odvádět pozornost od problémového pojetí. Výklad komplikuje

je také změna funkcí určité části knižně vydávaných titulů, jež koresponduje s posílenou informativní funkcí, s faktografičností, scientismem a encyklopedičností. V průběhu 90. let sílila potřeba rychle získat nové informace, které by pomohly korigovat změny a doplnit správně a přesně údaje. V námi sledovaném desetiletí se do popředí recepčního zájmu dostaly užité publikace, např. encyklopedie a slovníkové příručky s posílenou grafickou a výtvarnou složkou. Rovněž jsme svědky enormního vydavatelského nárůstu produkce, kterou, jak jsme již uvedli, slovenská badatelka Zuzana Stanislavová označuje jako „literaturu zvláštních funkcí“.² Má spíše podobu knižně vydávaných diářů, kalendářů, her, kvízů, průvodců, instruktážních knih, zábavných učebnic jazyků apod., které rozvíjejí spíše publicistickou než vědeckou nebo uměleckou větev literatury faktu (M. Jurčo, 2000). Ta má v sobě něco z komerčnosti, něco z didaxe. Nevylučuje se estetická funkce textu, ani autentická kvalita. Této oblasti tvorby však v této fázi výzkumu nebudeme věnovat větší pozornost a omezíme se pouze na přehled edičních řad, které se zaměřily na vydávání dětských encyklopedií.

S vědomím, že do našeho uvažování nelze zahrnout vše, rezignujeme na informace z literárního života a jeho organizace. Připojujeme pouze studii o projevech literární vědy a kritiky v 90. letech zabývající se českou literaturou pro děti a mládež u nás a na Slovensku. K obrazu 90. let by měl přispět přehled nakladatelství a časopisů. Tyto přehledy mají záměrně slovníkový charakter a nejsou komentované.

V předloženém souboru studií vědomě reflektujeme vztah mezi textem a dětským vnímatelem, proto se přihlíží k psychosociálním determinantám a socializačním aspektům, respektuje se estetická funkce textu jako určitý kvalifikátor, avšak vedle kategorie zážitkovosti a ikoničnosti si všímáme také dalších, třeba formativních funkcí. Opouštíme však představu, že jsme s to zachytit směřování dětské literatury a bezpečně

² STANISLAVOVÁ, Z. Dvojdmost' jako samozrejmosť bytia. Daniel Hevier v slovenskej (nielen) detskej literatúre. *Literika*, 1999, roč. IV, č. 4, s. 19–35. Na označení kriticky reagoval MARČOK, V. Literatúra faktu pre deti v novej situácii. *BIBLIANA*, 2000, roč. VII, č. 1–1, s. 56–59. Také viz STANISLAVOVÁ, Z. *V plynutí času. Bilančné reflexie nad literaturou pro děti a mládež 1996–2002*. Prešov: Lana, 2003.

určit jeho znaky. Chybí nám nejen časový odstup, ale také schopnost stanovit nová nebo proměněná paradigmat. Vycházíme spíše z komunikačního hlediska a z vazeb slovesného umění na oblasti vizuální a auditivní. Takto vymezená perspektiva dovoluje sledovat tvorbu pro děti a dospívající mládež jako kulturní objekt, který má svá specifika, avšak není svázán vžitými normami a kategoriemi (včetně věkovosti). Problematiké je vymezení a výběr problémových okruhů. Přihlíží se k tvorbě určené dětem, ale berou se na vědomí také osobnostní znaky teenagerů, jejich zájmy a disponovanost, schopnost vnímat a pronikat do světa literární fikce.

Sedm klíčů, které nabízíme, představuje sedm rozličných východisek a přístupů k produkci literatury pro děti a mládež na přelomu století. Sedm klíčů může být stejně dobře nástrojem k odmykání něčeho uzavřeného jako prostředkem k vysvětlení, ozřejmění nebo snad i určení toho, co je v prostoru české literatury pro děti a mládež 90. let příznačné. Nazýváme-li zvolený způsob poodkrýváním problémů, otevíráním pomocí klíče, nemáme na mysli klíčové problémy. Ty zatím nejsme s to určit. V 90. letech se proměňovala nejen tvorba pro děti a dospívající mládež, ale také její kritická a vědecká reflexe. Symboly klíčů tu pouze slouží k označení něčeho, co se může stát prostředníkem k pochopení a pojmenování jevů.³ Pro nás se stává také vyjádřením začátku, spojeného se snahou uchopit problematiku a pokusit se rozšifrovat alespoň některé znaky. Sedm klíčů představuje sedm pokusů o zachycení tvorby a recepce literatury pro děti a mládež v 90. letech. Ostatně v tomto desetiletí se proměnily horizonty textů i horizonty čtenářů (srovnej Jauss, 1991), nastalo napětí mezi minulostí a přítomností, a tím také mezi díly a jejich vnímáním (Vodička, 1969), dětský čtenář začal mít možnost naslouchat více hlasům a vnímat podstatně více kulturních kódů (Lotman, 1993), než tomu bylo v minulosti. Literatura zaznamenala vstřícný vztah k novým, nezvyklým podnětům z filmového, televizního a výtvarného umění, dětská hra nabyla na nových podobách a významech apod.

³ Připomenou publikaci redakčně vedenou Teresou Colomer *Siete llaves para valorar las historias infantiles*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2002. JURČO, M. *Paradoxný svet literatúry faktu*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2000.

